

The Issues of the teaching of monographic topics in literature textbooks in the secondary schools

Bilal Hasanli

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor of ADPU, Azerbaijan.

E-mail: bilalhasanli@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-6964-0546>

Abstract. Teaching monographic topics in modern literature classes requires a new approach from educators. The target of new generations' literature textbooks is not the willingness of students to acquire knowledge without any efforts, but the activity of teachers as a guide and students as a researcher in interactive lessons, and also the successful planning of independent work. The textbook, as a guiding source for the creative activity of teachers and students, helps to independently clarify a specific problem or question related to the authors' creativity. The article discusses the opportunities in the literature curriculum, to study the life, personality, and creativity of prominent author Huseyn Javid. The literary heritage of the writer is a treasure of spiritual ideas that play an important role in the formation of the young generation as a worthy individual for society. This study should be organized in such a way that students master a full knowledge of the author personality – his talent, the active life position, philosophical and humanistic nature of his works. **Keywords:** Literature, lesson, textbook, poetry, drama, education, personality, creativity, humanism.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.125>

To cite this article: Hasanli B. (2020). The Issues of the teaching of monographic topics in literature textbooks in the secondary schools. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*. V. 263, Issue I, pp. 73–88.

Article history: Received — 07.01.2020; Accepted — 25.02.2020

Orta məktəb ədəbiyyat dərsliklərində monoqrafik mövzuların tədrisi problemləri

Bilal Həsəni

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, ADPU-nun dosenti. Azərbaycan.

E-mail: bilalhasanli@yahoo.com | <https://orcid.org/0000-0002-6964-0546>

Xülasə. Müasir ədəbiyyat dərslərində monoqrafik mövzuların tədrisi ədəbiyyat müəllimindən yeni yanaşma tələb edir. Yeni nəsil ədəbiyyat dərslərində məqsəd şagirdlərin biliklərə hazır şəkildə yiyələnməsi deyil, interaktiv dərslərdə müəllimin bələdçi, şagirdin tədqiqatçı kimi fəaliyyəti, müstəqil işin səmərəli təşkilidir. Dərslik müəllimin və şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətini təmin edən istiqamətləndirici mənbə olaraq sənətkarın yaradıcılığı ilə bağlı konkret problemin, sualın müstəqil aydınlaşdırılmasına kömək edir. Məqalədə kurikulum üzrə ədəbiyyat dərslərində qüdrətli sənətkarımız Hüseyn Cavidin həyat yolunun, şəxsiyyətinin, yaradıcılığının öyrənilməsinə imkanları araşdırılmışdır. Ədibin bədii irsi gənc nəslin şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayan mənəvi ideyalar xəzinəsidir. Bu araşdırma elə təşkil edilməlidir ki, məktəblilərin sənətkarın şəxsiyyət bütövlüyü, istedadı, fəal həyat mövqeyi, əsərlərinin fəlsəfi, humanist səciyyəsi barədə dolğun biliklərə yiyələnməsinə nail olunsun.

Açar sözlər: Ədəbiyyat, dərs, dərslik, şeir, dram, təlim, şəxsiyyət, yaradıcılıq, humanizm.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.125>

Məqaləyə istinad: Həsəni B. (2020). Orta məktəb ədəbiyyat dərsliklərində monoqrafik mövzuların tədrisi problemləri. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», № 1 (263), səh. 73–88.

Məqalə tarixəsi: göndərilib — 07.01.2020; qəbul edilib — 25.02.2020

Giriş / Introduction

Kurikulum üzrə ədəbiyyat dərslərində monoqrafıf mövzuların öyrənilməsi şagirdlər üçün çox əhəmiyyətli dir. Müəllifin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi zamanı ilk növbədə onu səciyyələndirən başlıca cəhətlər, yaradıcı şəxsiyyətinin özünəməxsusluğu, digər böyük ədiblər kimi müasirlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlər diqqətdə saxlanılmalıdır. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, məktəblilər əksər hallarda aşağı siniflərdə müəllifin həyatı və yaradıcılığı haqqında biliklərə az da olsa yiyələnir, əsərləri ilə tanış olurlar. Təcrübə göstərir ki, yuxarı siniflərdə şagirdləri ədiblərin dünyagörüşünün necə formalaşması, yaradıcılıq mərhələləri və əsərlərində qoyulmuş mühüm mənəvi problemlər daha çox maraqlandırır.

Müasir ədəbiyyat dərslıklərində monoqrafıf mövzuların tədrısı ədəbiyyat müəllimlərindən yeni yanaşma tələb edir. Yeni nəsil ədəbiyyat dərslıklərində kurikulumun, interaktiv təlimin tələblərinə uyğun olaraq, şagirdlərin biliklərə hazır şəkildə yiyələnməsi deyil, interaktiv dərslərdə müəllimin bələdçi, məktəblilərin tədqiqatçı kimi özünü aparması, əlavə mənbələrlə müstəqil işin səmərəli təşkili əsas götürülür. Unutmaq olmaz ki, dərslıf özü də müəllimin və şagirdlərin dərstdə yaradıcı fəaliyyətini təmin edən istiqamətləndirici mənbədir.

Müzakirə / Discussion

Ədəbiyyat müəllimlərindən dərslərə yeni yanaşma, yeni metodlar

Ədəbiyyat müəllimi ədibin həyat və yaradıcılığı üzrə dərse hazırlaşarkən, dərstdə görülcək işləri planlaşdırın zaman ilk növbədə dərslıyi təkrar nəzərdən keçirməli, hansı tərcümeyi-hal materialı ilə bağlı necə bir izaha, əlavələrə ehtiyac olduğunu, dəqiqləşdirici suallar üzrə müsahibə, müzakirə aparacağını müəyyənləşdirməlidir. Qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq, fərdi, kiçik qrup və ya böyük qruplarda tədqiqat üçün iş vərəqləri tərtib etməlidir. Müəyyənləşdirilmiş sual və tapşırıqlar üzrə araşdırma üçün əlavə mənbələr seçilməli, zəruri hallarda münasibət bildirilməsi üçün faktlar, sitatlar, nümunələr təqdim etməlidir [Abbasov Ə. 2019, s. 17].

Nəzərə almaq lazımdır ki, məhz dərslıf ədibin həyat və yaradıcılığı, monoqrafıf şəkildə öyrənilən əsərləri üzrə araşdırmanın, müzakirənin istiqamətini, hansı məcrada aparılacağını müəyyənləşdirməyə kömək edir. Monoqrafıf mövzular öyrənilərkən sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolunda hansı mərhələlərin, hansı hadisələrin daha əhəmiyyətli olduğuna diqqət yetirilməli, ikinci dərəcəli, az əhəmiyyətli faktlar üzərində işə vaxt itirilməməlidir. Bu cəhət əlavə mənbələrlə işin də istiqamətini müəyyənləşdirir. Belə ki, əlavə mənbələr üzrə iş lüzumsuz faktlara deyil, ədibin yaradıcılığı ilə bağlı konkret problemin, ortaya çıxan sualların müstəqil aydınlaşdırılmasına, təqdimat hazırlanmasına yönəldilir.

Son dövrlərdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi ilə əlaqədar qabaqcıl müəllimlər ədibin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi ilə bağlı yeni iş formalarından istifadə edirlər. İnternet şəbəkəsi vasitəsilə ədibin həyatına dair önəmli faktların, fikirlərin, foto-şəkillərin, video yazıların şagirdlər tərəfindən toplanılması və təqdimi müsbət nəticə verir. Bu baxımdan televiziya verilişlərindən götürülmüş video görüntülərə baxış, ədibin səs yazılarının dinlənilməsi, ev muzeyi, ədəbiyyat muzeyi, onun adı ilə bağlı olan küçə, park, abidə və s. yerlərdə şagirdlərin apardığı video çəkilişlərin, aldıkları müsahibələrin təqdimatı da faydalıdır. Ədibin həyat və yaradıcılığı haqqında sənədli filmlərdən, əsərləri üzrə bədii filmlərdən fraqmentlərin nümayiş etdirilməsi də uğurlu iş növü kimi dəyərləndirilməlidir.

Ədəbiyyat dərslərində ədibin tərcümeyi-halının öyrənilməsi zamanı aşağıdakı tapşırıqlardan istifadə məqsədəuyğun sayılır:

– *Səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi (ədibin həyatındakı subyektiv amillər, dövr və ədibin yaradıcılığı);*

– *Yazarın həyat və yaradıcılıq yolunun əsas mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi.*

Tərcümeyi-hal faktlarının çoxluğu və onların yadda saxlanılmasında önəmli hal və hadisələrin qeyd edilməsinin zəruriliyi təlim materialını sistemləşdirməyi tələb edir.

Ümumtəhsil məktəblərinin XI sinfində ədəbiyyat tədrisində Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığının öyrədilməsinə 1 saat, «İblis» faciəsinin monoqrafik şəkildə öyrədilməsinə 4 saat ayrılmışdır. Təcrübə göstərir ki, böyük ədibin həyat yolunun, şəxsiyyətinin, yaradıcılığının öyrənilməsinə şagirdlər daha ciddi maraq göstərir, ədibin bədii irsi haqqında dərin biliklərə yiyələnməyə çalışırlar. H.Cavidin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı dərslərdə verilmiş mətn – epiqrafı, ədibin həyat yolu, yaradıcılığı ilə bağlı yığcam məlumatla, suallarla tanışlıq müzakirənin, əsərin təhlilinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi şagirdlərin araşdırmada fəal iştirakı üçün zəmin yaradır.

«Hüseyn Cavid» mövzusunə yeni yanaşma ədəbiyyat müəllimindən nəyi tələb edir?

Hüseyn Cavid türk dünyasının zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş dahi ədibi, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum pyeslərin müəllifi, böyük dramaturq, şairdir. H.Cavidin yaradıcılığında türkçülük, humanizm ideyaları, milli və ümumbəşəri dəyərlər, həyatı konfliktlər, parlaq insan obrazları mühüm yer tutur.

Dahi ədibin bədii irsinin ümumtəhsil məktəblərində tədrisində müəllimin vəzifəsi şairin işıqlı obrazı, həmişəyaşar yaradıcılığı önünə bolşevik rejimi tərəfindən çəkilmiş dumanı dağıtmaq, gənc nəslin ədibin şəxsiyyəti, zəngin bədii irsi barədə biliklərə dərinlən yiyələnməsinə nail olmaqdır.

İlk növbədə ədibin əsərlərinin dilinə münasibət dəyişməlidir. Sovet dönəmində ədibin «çətin» damğası vurulub, dərsləklərə salınmış bədii mətnlərin dili müasir dilimizə uyğunlaşdırılmışdır. Halbuki şairin qızı Turan Cavidin yazdığı kimi,

şairin bütün əsərlərinin əlyazmasında vəsiyyə t xarakterli belə bir xatırlatması var: «İmlasına toxunmamalı! Cavidin əsərlərinin dilinə kobud müdaxilə aradan qaldırılmalıdır» [Cavid H. 2005, s.6].

Yaşar Qarayev «Hüseyn Cavidin yaradıcılığı» məqaləsində yazırdı ki, H.Cavid böyük dramaturq olmazdan öncə böyük şair, böyük lirik olmuş və lirik-fəlsəfi yaradıcılığını bütün ömrü boyu davam etdirmişdir. Onun şeirlərini oxuduqca sanki başlanğıcda sakit axan, qılıdayan, daşlardan töküldükcə isə etirazlı bir nərə çəkən dağ çəsməsinin, dağ çayının səsinı eşidirsən. Elə buna görədir ki, H.Cavidin şeir dili səmimi, saf insan duyğularının tərənnümündə nə qədər həzin, kövrək, lirikdirsə, insanlara zülm və müsibət gətirən şər qüvvələrə, heyvani instinktlərə tabe olub öz həmcinslərini zülmət və cəhalətdə saxlayan rıyakarlara qarşı mübarizədə o qədər kəskin, amansız, qəti və hayqırtılıdır. Bu baxımdan H.Cavidin poeziyasında romantika ilə realizmin heyramiz bir vəhdətini görürük. Şair xeyirin tənənəsinə nə qədər ışıqlı romantik xəyallar bəsləyirsə, şərin məhvi üçün də o qədər səbirsiz, acıqlı tədbirlər irəli sürür [Cavid H. 2005, s.7-8].

Məhz bu cəhətlər nəzərə alınaraq, Respublika Prezidentinin sərəncamı ilə 2005-ci ildə H.Cavidin latın qrafikası ilə nəşr olunub məktəb kitabxanalarına paylanmış beş cildədən ibarət əsərlərinin imlasına toxunulmamış, dil və üslubunun qorunulmasına çalışılmışdır.

Ədəbiyyat dərslərində tərcümeyi-hal materiallarının öyrənilməsinin böyük təlim və tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Tərcümeyi-halın öyrənilməsi şagirdlərin ədibin yaradıcı şəxsiyyəti barədə bilik əldə etmələrinə, həyat mövqeyini, tarixi, estetik baxışlarını öyrənmələrinə imkan yaradır. Yazıçı şəxsiyyətinin öyrənilməsi şagirdləri həm də həmin müəllifin əsərlərinin dərk edilməsinə hazırlayır. «Həyatın, cəmiyyətin, elmin bütün sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyatda və ədəbi tənqidə də şəxsiyyətin rolu böyükdür. Şəxsiyyət adicə insan olmaq və yaxud yazan olmaq demək deyil. Azərbaycan ədəbiyyatının və ictimai fikrinin tarixi sübut edir ki, böyük hərfli Şəxsiyyət böyük hərfli Vətəndaş, Mütəfəkkir, İstedad deməkdir» [Elçin. 1984, s.4].

Təcrübə göstərir ki, V-IX siniflərdə ədibin tərcümeyi-halının öyrənilməsi zamanı geniş təfərrüatlara varmaq, uşağın yaddaşını yükləyən lüzumsuz, ikinci dərəcəli faktları, məlumatları dərəcə gətirmək məqsədüuyğun deyildir. Bəzən dərəcə sənətkarın harada və nə vaxt yaşaması, işləməsi, yazdığı əsərlərin adı, janrı, nəşr ili ilə bağlı uzun-uzadı faktlar sadalanır. Belə informasiyalar əksər hallarda şagirdin təfəkkürünə, düşüncəsinə, təxəyyülünə heç bir qida vermir, ədibin şəxsiyyətinə, yaradıcılığına müraciət etmək tələbatı yaratmır. Əslində tərcümeyi-hal materiallarında müəllifin şəxsiyyətinin özünəməxsus cəhətləri, yaşadığı dövrə, cəmiyyətdə gedən proseslərə münasibəti diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

V-IX siniflərdə ədibin tərcümeyi-halı ilə bağlı şagirdlərdə maraq doğuran, onu yaradıcı şəxsiyyət kimi səciyyələndirən faktlar, xatirələr, epizodlar, fikirlər

dərsə gətirilməlidir. Sənətkar haqqında canlı bir dillə danışmaq, şəxsiyyəti ilə yaradıcılığının vəhdəti haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq lazımdır. Müəllimin giriş sözü və ya müsahibəsində şagirdlərin sənətkarın yaradıcılığı üzrə əvvəlki siniflərdə qazandığı biliklərin xatırladılması faydalıdır.

Yuxarı siniflərdə (X-XI) yazıçının elmi tərcümeyi-halı və yaradıcılığı daha ətraflı, dərinlən öyrənilir. Elmi tərcümeyi-hal materiallarında yazıçının həyatındakı önəmli fakt və hadisələrlə yanaşı, əsərlərinin mövzusu, ideyası, onun dünyagörüşü, yaradıcılıq mövqeyi aydın olmalıdır. Bu siniflərdə sənətkarın tərcümeyi-halının öyrənilməsinin bəzi özünəməxsus cəhətləri vardır.

Tərcümeyi-hal dərslərində yalnız müəllimin mühazirəsi, məlumatı ilə kifayətlənmək olmaz. Qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsi göstərir ki, şagirdlərin müəllimin köməyi ilə öyrəniləcək mövzu ilə əlaqədar əvvəlcədən məruzə, təqdimat hazırlaması faydalıdır. Məsələn, dərslərdə şagirdlərin əlavə mənbələrdən – xatirə ədəbiyyatından istifadə edərək müəlliflə bağlı hazırladığı təqdimatların dinlənilməsi, müzakirəsi müsbət nəticə verir. Məktəb təcrübəsində şagirdlərin ədibin həyatına dair əsas məlumatları ardıcıl şəkildə əks etdirən xronoloji cədvəllərin, həyat və yaradıcılıq yolunu işıqlandıran albomların tərtibi də məqsədəuyğun sayılır.

Ədibin həyat və yaradıcılığının ayrı-ayrı mərhələləri ilə bağlı sual və tapşırıqlar, əlavə mənbələrdən istifadə ediləcək nümunələr seçilərkən şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri, dərslük materialı, fakt, mülahizə, bədii əsərlərdən seçmələrin metodik məqsədəuyğunluğu nəzərə alınmalıdır.

H.Cavidin həyat yoluna, yaradıcılığına dair ilk dərslərin motivasiya mərhələsində şagirdlərin mövzu ilə bağlı mövcud bilikləri aşkara çıxarılır. Bunun üçün, ilk növbədə, dərslərdəki tapşırığın (H.Cavidin həyatı, yaradıcılığı və yaşadığı dövrlə bağlı nə bilirsiniz? Ədəbiyyat, tarix, coğrafiya dərslərində qazandığınız bilikləri xatırlayın, yığcam müzakirə aparın) yerinə yetirilməsinə vaxt ayrılır. BİBÖ üzrə cədvəl çəkilir. Müsahibə əsasında «Bilirik» və «Bilmək istəyirik» sütunlarında müvafiq qeydlər aparılır. Motivasiyanın digər variantı «Cavid ömrü» filmindən bir epizoda və ya əsərlərindən ibarət sərgiyə baxış keçirilməsi ola bilər.

Şagirdlər H.Cavidin V sinifdə oxuduqları «Qız məktəbində» şeiri, IX sinifdə öyrəndikləri «Ana» əsəri ilə bağlı mülahizələr söyləyir, fikir mübadiləsində fəallıq göstərirlər. Əvvəlki biliklərin təkrarı əsasında yeni mövzu üzrə araşdırılacaq problem müəyyənləşdirilir: Hüseyn Cavidin həyatı, yaradıcılığı üçün daha önəmli cəhətlər hansılardır? Dərsdə H.Cavidin 5 cildlik əsərləri nümayiş etdirilir. Şagirdlərə həmin kitablardan əlavə mənbə kimi necə istifadə edəcəkləri ilə bağlı tövsiyələr verilir. Araşdırmaya dərslərdəki sualların (1. Yazıçının həyat və yaradıcılığında İstanbul, Tiflis və Naxçıvan ədəbi mühitlərinin hansı rolu olmuşdur? 2. Hüseyn Cavidin sovet dövründəki fəaliyyəti hansı cəhətləri ilə səciyyələnir? 3. Ədibin poeziyasını səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlər hansılardır? 4. Ədibin dramatik əsərlərinin mövzu, problem, konflikt özəlliyi hansılardır?) və onların

aydınlaşdırılmasına istiqamət verən cavabların oxusu ilə başlanılır. Mətnin oxusunu fərqli formalarda (fərdi, cütlük şəklində) həyata keçirmək mümkündür. Kiçik qruplar yaradılması, hər qrupa bir suala cavab hazırlamaq tapşırığı verilməsi vaxta qənaət baxımından məqsədəuyğundur. Kiçik qruplarda təqdimat zamanı tədqiqatçılara sənətkarın şəxsiyyəti, yaradıcılığı üzrə dərslıkdə verilmiş fikirlərinə də münasibət bildirmək, fikirlərini əsaslandırmaq tapşırılır. Həmçinin qruplara əlavə mənbələrdən seçilmiş aşağıdakı fikirlərə də münasibət bildirmək tapşırılır:

1. «Elmə olan böyük həvəsi Hüseyn Cavidı mollaxanadan Məhəmməd Tağı Sidqinin yeni üsullu məktəbinə, Təbrizdə «Talibiyyə» mədrəsəsinə və ən nəhayət isə İstanbul Universitetinə qədər aparıb çıxarır. Xüsusən İstanbul Universitetindəki təhsil illəri, İstanbulun qaynar ədəbi həyatı Cavidin bir şair kimi yetişməsində əhəmiyyətli rol oynayır. İstanbul Universitetində təhsilini başa vurub Vətənə qayıdan atam müxtəlif illərdə Naxçıvanda, Gəncədə, Tiflisdə, Bakıda müəllimlik edib» [Məmmədli Q. 1982, s.6].

2. «Şairin 1909-cu ildə İstanbuldan göndərdiyi bir məktub onun Vətənə xidmət hissini daha aydın ifadə edir: «Qafqazın istiqbalını parlaq görürəm. İndi əsl məqsəd Vətənə xidmət, həm də layiqincə xidmət etməkdir». Cavidin bir şair və mütəfəkkir kimi bütün sonrakı yaradıcılığı məhz bu ali məqsədə sədaqətin əməli ifadəsi olmuşdur» [Məmmədli Q. 1982, s.6].

3. «Hüseyn Cavid nə sələflərinə, nə də xələflərinə bənzəyir. Onun sənətdə öz nəfəsi, öz dəsti-xətti var. Poeziyada da, dramaturgiyada da o, orijinaldır, heç kəsi təkrar etməmiş, heç kəsin təsirinə qapılmamışdır. Yazıb yaratdıqlarının hamısı öz istedadının məhsuludur. Nə yazmışdırsa, öz vicdanının pıçılısı ilə yazmışdır... Bütün yaradıcılığı boyu Cavid nəyi tərənnüm etmiş, nəyi axtarmışdır? Qoy bu suala yazıçının özü cavab versin: Əsiri olduğum bir şey varsa, o da həqiqət və yenə həqiqətdir» [Atilla İ. 1982, s.59].

4. «Hüseyn Cavid gərgin, mürəkkəb və ziddiyyətli fikir böhranları, məfkurə axtarışları sayəsində tapdığı «məncə bütün cahanı xilas edəcək iki qüvvət var, yalnız iki böyük qüvvət var; o da gözəllik və məhəbbətdən ibarətdir» fikrini yaradıcılığının əvvəlindən axırına qədər ardıcıl surətdə müdafiə və təbliğ etmişdir... Hüseyn Cavid inandığı fikrə sadıq qalan bir şairdir. Onun ən yüksək və təmiz həyat ideali isə daima insanı xoşbəxt görmək, insana layiqli hörmət göstərilməsinə nail olmaq, gözəl həyat uğrunda sona qədər çarpışmaq fikrindən ibarətdir...» [Atilla İ. 1982, s.327-328].

Araşdırmaya ayrılan vaxt başa çatdıqdan sonra məlumat mübadiləsi və müzakirə aparılır. Bu mərhələdə müəllimin üzərinə ciddi vəzifə düşür; o, hər sualla bağlı mənbələrdən hansı məlumatların əldə edilməsinin əhəmiyyətli olması barədə şagirdlərdə aydın təsəvvür yaratmağa çalışır. Məsələn, birinci sualla (Yazıçının həyat və yaradıcılığında İstanbul, Tiflis və Naxçıvan ədəbi mühitlərinin hansı rolu olmuşdur?) bağlı mənbələrdən istifadə edən şagirdlər H.Cavidin bir şəxsiyyət, sənətkar kimi formalaşmasında üç fərqli mühitin əhəmiyyətini qeyd

edirlər. Aydınlaşdırılır ki, müxtəlif ədəbi mühitlər ədibdə mürəkkəb həyat hadisələrinə özünəməxsus baxışın formalaşmasına, onun çoxcəhətli yaradıcılığına, süni tələblərlə yox, qəlbinin səsinə qulaq asan filosof şair kimi yetişməsinə öz töhfəsini vermişdi. Müəllim sənətkarın həyat amalı, məramı haqqında məlumat verərkən diqqəti onun Təbrizdə universitet təhsili aldıqdan sonra yazdığı aşağıdakı sözlərə cəlb etməlidir: «Artıq vətənə qayıtmağa tələsirəm... İndi əsl məqsəd vətənə xidmət, həm də layiqincə xidmət etməkdir».

İkinci sual (Hüseyn Cavidin sovet dövründəki fəaliyyəti hansı cəhətləri ilə səciyyələnir?) üzrə araşdırma şagirdlərdə bu qənaəti yaratmalıdır ki, sovet dövründə öz yaradıcılıq amalına, qəlbinin səsinə sadıq qaldığına görə, şairə qarşı burjuva yazıçısı, əsərlərində idealist qəhrəmanlar yaradan sənətkar kimi qondarma ittihamlar irəli sürülmüş, o, xalq düşməni kimi repressiyaya məruz qalmışdır. Bütün təzyiq və təqiblərə baxmayaraq, həmin dövrdə ədib ədəbiyyatımızı yeni əsərlərlə zənginləşdirmişdir.

Bu sualla əlaqədar müəllimin tövsiyəsi ilə şagirdlər ədibin şəxsiyyəti ilə bağlı əlavə mənbəyə – Mehdi Məmmədovun Hüseyn Cavid haqqında xatirələrinə müraciət edir, aşağıdakı materialla tanış olurlar: «Mən 1931/32 tədris ilində Hüseyn Cavidin onun şöhrətinin belə gur şölə saçdığı günlərdə ilk dəfə dərs otaqlarında gördüm. Gördüm, amma gözlərimə inanmadım. Çünki mənim təsəvvürümdəki Cavidlə, əsərlərini oxuya-oxuya xəyalımda nəhəng surətini yaratdığım o qiyabi şəxsiyyətlə indi burda gördüyüm gerçək Cavid arasında kəskin təzad, ziddiyyətli bir təzad var idi. Təsəvvürümdəki tamam qeyri-adi, heç kəsə bənzəməyən ecəzkar bir sənətkar, bir sehrkar, gerçəklikdə gördüyüm isə heç kəsdən seçilməyən adi, lap adi bir şəxs idi. Nə mən, nə də tələbə yoldaşlarım onun görkəmində, geyimində, davranışında, rəftarında başqalarından, o biri müəllimlərdən fərqli bir əlamət görmədik.

Onu adılşdırən, sadələşdirən bir də onun danışığı tərz, ləfzi, ifadəsi idi. Əsərlərindəki yüksək poeziyaya, nadir lirika və incə şeiriyyata, axıcı misralara, gözəl və gözənlilməz qafiyələrə, mürəkkəb, bəzən də qəliz ifadələrə alışanlar elə bil həyatda, məişətdə onun mürəkkəb bir dillə, yaxud şeirlə, nəzmlə danışacağını gözləyirdilər. Amma o, ən sadə, ən adi bir tərzdə, hamının danışdığı və başa düşdüyü bir dildə, tamam müasir leksikonda danışır, şirin-şirin söhbətlər eləyirdi. Mən onun tanınmış ədiblər haqqında şirin, maraqlı söhbətlərini yaxşı xatırlayıram. Ədəbiyyatın tarixindən və nəzəriyyəsindən sistemli tərzdə və ardıcıl surətdə danışmasa da, ədəbi hadisələr və şəxsiyyətlər haqqında elə hərarətlə, elə ehtirasla bəhs edirdi ki, biz onu saatlarla yorulmadan dinləyirdik. Toxunduğu məsələlərə, səciyyələndirdiyi şəxsiyyətlərə öz münasibətini heç vaxt gizlətməzdi. Buna görə onun kimi xoşlamadığını, kimi sevib əzizlədiyini, yüksək qiymətləndirdiyini biz dərhal və aşkar duyurduq. O, sevdiklərini sevdirməyi bacarırdı.

Ə.Qarayev küçəsi ilə Qasım İsmayilov küçələrinin tinindəki dükanə tərəf yollandığını, yaxud onun hamı ilə bərabər orda dayanıb səbir ilə öz növbəsini

gözlədiyini görmüşəm. O, heç bir vaxt, heç yerdə özünün şöhrətindən istifadə eləməz, camaatdan fərqlənməyinə razı olmazdı. O, həyatda, məişətdə, iclasda, məclisdə son dərəcə təvazökar və iddiasız dolanardı. Bir dəfə mən bir iş üçün onun tapşırığı ilə evə, onun yanına getdim. İçəri girəndə onu dərin xəyala dalmış, yarı uzanmış vəziyyətdə yazan gördüm. Otağa nəzər saldım, heyrləndim. O indiki cavan ziyalıların yaşadığından çox-çox sadə və kasıb şəraitdə yaşayırdı.

Cavidə yaxşı tanıyanlar, yaxından bələd olanlar onun adı görkəmi, sadə dolanışığı ilə mürəkkəb və zəngin təbiəti arasındakı nadir ahəngi, bu əcaib əksliyin qəribə vəhdətini tezliklə duyurdu. İlk baxışda onun varlığında diqqəti cəlb edən, adamı maraqlandıran, düşündürən bir şey tapmaq çətin idi. Ortaboylu, dolubadənli Cavidə adətən bir sakitlik və sükunət duyulurdu. Yeriyəndə də sakit-sakit yeriyir, oxumaqdan, yazmaqdan yumrulanmış omuzlarını sanki əlindəki çəlik üzərində gəzdirir, ağır və ləng addımlarla o qədər ehməllə tərənirdi ki, uzaqdan baxan onun yerini və duruşunu bir-birindən çətin fərqləndirə bilirdi. O, oturanda, var-gəl edəndə belə əl ağacından ayrılmırdı. Onun çox vaxt yerə, yaxud uzağa, naməlum bir nöqtəyə dikilmiş nəzərləri ilk anda tamamilə rahat və sakit görünürdü. Amma diqqət yetirəndə gözlük ardından şəvə kimi parlayan zill qara gözlərinin gur işığını, adamın qəlbinə işləyən iti şüasını, almas kəsərini, qaçılmaz nüfuzunu dərhal duyurdun. Onun sükunətində, sadə sakit görkəmindəki, mis-tunc rəngli simasındakı heykəl vüqarını və səbatını, mənəvi böyüklüyünü və böyük zəkasını da duyurdun. Mən hər dəfə onu xatırlayanda onun başqa bir sənətkar haqqında yazdığı tanış kəlmələr fikrimdə canlanır, xəyalımda səslənir: «O sadə, pək sadə bir insandır. Fəqət, o sadəlikdə bir böyüklük var ki, sənət feyzindən məhrum olanlar onu idrakdan acizdirlər. Onun özünəməxsus mümtaz bir zəkası və kəskin bir istedadı var. O istedad yalnız sənət üfüqlərində parlar...» [Atilla İ. 1982, s. 549-550].

Mətnlə tanışlıqdan sonra şagirdlərin rəy mübadiləsinə imkan yaradılır. Şagirdlər Hüseyn Cavidin şəxsiyyətini səciyyəyləndirən cizgilərdən, mənəvi mövqeyindən, sadəlik və təvazökarlığından, insanlara humanist münasibətindən söz açır, öz münasibətlərini xatirələrdəki faktlarla əsaslandırırlar. Qeyd edilir ki, həmin dövrdə haqsız hücumlara baxmayaraq, H.Cavidə xalq məhəbbəti böyük idi. Tamaşaçılar, oxucular onun tamaşaya qoyulmayan əsərlərini də əldə edir, oxuyur, əzbərləyirdilər. Şagirdlərə aydın olur ki, gənclik böyük şairin pərəstişkarı idi. Onun insanı saflığa, nəcibliyə, böyük ideallara səsləyən əsərləri gəncliyə qüvvətli təsir göstərir, onun həyat yolunu işıqlandırır. Cavidin fəxri adı, vəzifəsi olmasa da, xalqın məhəbbəti bir şəxsiyyət və sənətkar kimi onun ən böyük mükafatı idi.

Üçüncü sual (Sənətkarın poeziyasını səciyyəyləndirən başlıca xüsusiyyətləri hansılardır?) üzrə araşdırma zamanı H.Cavidin yaradıcılığının ilk mərhələsindən başlayaraq yazdığı şeirlərin ideya-mövzu istiqamətləri, həmin əsərlərdə ictimai motivlərin mühüm yer tutması ilə bağlı müla-hizələr faktlarla, nümunələrlə əsaslandırılmalıdır.

Ədibin bir sıra əsərlərinin təhrif olunmuş şəkildə təqdimi şagirdlərdə yanlış təsəvvürün yaranmasına səbəb olur. Müzakirə zamanı əlavə mənbələrə istinadən qeyd edilir ki, ədibin 1918-ci ildə yazdığı və bütün digər nəşrlərdə «Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz olaraq alçaqcasına qətl və yəğmə edilən məzlumlar üçün» şeirinin adı sovet dönəmində dəyişdirilərək «Məzlumlar üçün» başlığı ilə nəşr etdirilmişdir.

1916-cı ildə birinci cahan müharibəsi dövründə yazılmış «Hərb və fəlakət» şeirinin mətninə müdaxilə isə daha ciddi olmuşdur. Bu şeir əslində üç hissədən ibarətdir. 1958-ci ildə onun yalnız birinci hissəsi, 1984-cü ildə nəşr olunan dördcildlik «Əsərlər»də birinci və üçüncü hissələri çap olunmuşdur. Halbuki «Hərb və fəlakət»in başlıca qayəsi onun ikinci hissəsində ifadə olunmuşdur. Şagirdlər müəllimin tapşırığı ilə əsərdən seçilmiş parçaların müqayisəsi nəticəsində gəldikləri qənaətləri təqdim edirlər.

Şeirin birinci hissəsində dəhşətli döyüş səslərinin yaratdığı bədbin təəssürat, müharibə qurbanlarının acı nəsibi qələmə alınır:

*Gözümdən uyqu çəkilmiş də çarpıyor qəlbim,
Nədənsə bilmiyorum, ah! Xeyli müztəribim.
Önümdə dalğalanır teyflər, qızıl qanlar;
Başımda pathıyor atəşli, sisli vulkanlar.
Təcəssüm etmədə qarşımda bir cihani-ələm,
Dönüb də tərsinə guya yanar bütün aləm.
Yığın-yığın bəşəriyyət ölümlə pəncələşir;
Fədayi-nəfs edərək haq için qoşar, güləşir.
Yaqar, yıqar, əzilir, məhv olur, basar, basılır;
Vətən yolunda ölür; öldürür, asar, asılır.*

İnsan qırğınları, faciələr şairin düşüncəsində mənasız qətləmin səbəbləri, günahkarların kim olması barədə suallar doğurur:

*O top, tüfək, o qılıclar, zəhərli qumbaralar
Nə istər, ah, niçin böylə gürləyib parlar!?
Nədir şu qəhri fəlakət? Nədir bu qəhtü qəla?
Nədir şu kinü ədavət, nədir bu dərdü bəla?*

Şair sonrakı bəndlərdə insanların səadətini, həyatını əlindən alan, dağıntılar, aclıq, fəlakət gətirən qanlı müharibələrin səbəbkarı olan «siyasət ərlərini» nifrətlə damğalayır:

*Siyasət ərləri gür-gür gürüldüyor hər an,
Böyük səadət umar hər şu qanlı fırtınadan.
Bütün şu vəlvələ onlarca bir bəşərətdir.
Yarınki bayramı təbrik için işarətdir.*

Hərbin gətirdiyi saysız-hesabsız bələlərin şahidi olan lirik qəhrəman bədbinləşir. Onda belə qənaət yaranır ki, dünyada haqq, ədalət yoxdur, kim güclü, qoluzorludursa, haqq onun tərəfindədir:

*Qucaq-qucaq edilən tatlı və'dlər pək çox;
Saqın inanma! Yalan... Yox, zəif için haq yox!..
İnanma! Aciz için yox hüquq, inanma, xayır,
Cihanda haq da, həqiqət də həpsi qüvvətdir.*

Şeirin ikinci hissəsinə nəzər salanda sovet dönməndə həmin parçanın ixtisar edilməsinin, nəşr olunan kitablara salınmamasının səbəbləri aydınlaşır. Şair bu hissədə oxucuya Turanın şərəfli tarixini xatırladır, türk igidlərinin möhtəşəm qələbələrindən, «Hər krallar, prenslər, xanlar, ulu şahlar, kibirli xaqanlar, papalar, hər xəlifələr»i diz çökdürməsindən söz açır. Mərhəmətli türk oğulları məğlub olmuş, boyun büküb qurtulmaq üçün yalvaran düşməne aman vermiş, mərhəmət göstərmişlər.

Qatı düşmənin indiki müharibədə türklərə qarşı amansızlığı, dinc əhaliyə qarşı namərdliyi lirik qəhrəmanda etiraz hissi doğurur. Günahsız insanların başına gələn faciələr şairdə kədərli düşüncələr doğurur:

*O şəhamətli türkün evladı
Şimdi topraq yiyor da, fəryadı
Çıqmış əflaka, hər yanar, sızlar.
İştə baq! Yavrular; xanım qızlar
Titriyor pənceyi-fəlakətdə,
Hər ölüm qarşısında, zillətdə...
Həpsi avarə, həpsi ac – çıplaq,
Həpsi biçarə... Baq, gözündən iraq!?
Həpsi qan ağlıyor da zarü zəbun,
Həpsi məhzun, şikəstəpər, dılxun...*

Şeir üçüncü hissəsində şair vətən oğluna «arkadaş, yoldaş, vətəndaş» deyə müraciət edərək onu ayılmağa, bu qanlı hadisələrdən, xalqın düşdüyü faciəvi vəziyyətdən ibrət almağa səsleyir. Şairin fikrincə, artıq zaman dəyişib, türk xalqı kimlərin övladı olduğunu, qəhrəmanlıq keçmişini yada salmalı, acizlikdən əl çəkməli, yeni ideal arxasınca qaçmalıdır.

*Çox əzildin, yetər, ər oğlu ər ol!
Çırpınıb careyi-xilas ara, bul!
Qoşaraq nura, cəhli et pamal!
Hər sənindir şərəf, ümid, iqbal.
Şaşıb durma böylə... Bir aydın
İdeal arqasınca qoş, çırpın!*

*İdealsız nicat ümidi məhal...
«İttihad!» İştə ən böyük ideal!
Səni qurtarsa, qurtarır birlik,
Çünki birlikdədir fəqət dirlik!..*

Müzakirə zamanı aydınlaşdırılır ki, şair Anadolu hərbbəzələrinə yardım münasibətilə yazdığı bu əsərdə bəşəriyyətə fəlakət gətirən qanlı müharibələrə qarşı çıxır, bu bəlaları törədənləri nifrətlə damğalayır. Humanist şair əsərdə dünyada gücün, zorun haqqı üstələməsi ilə barışa bilmir, bəşəriyyətin sağalmaz xəstəliyinə çevrilmiş müharibələrin insanlara gətirdiyi faciələrdən söz açır, minlərlə insanın bir-birinə qənim kəsilməsini, zorakılığı, insan qanı tökülməsini vəhşilik adlandırırdı. Əsərin adından göründüyü kimi, sənətkar ədalətsiz hərbbəzə yolunu tutanların bəşəriyyəti fəlakətə yuvarlatdığını göstərir.

Dərsdə bu şeirin müzakirəsi zamanı şagirdlərin gəldiyi qənaətlər növbəti dərslərdə ideya-bədii məzmun baxımından mürəkkəb əsər olan «İblis» faciəsinin öyrənilməsi üçün zəmin yaradır.

Dördüncü sualla (Ədibin dramatik əsərlərinin mövzu, problem, konflikt özəlliyi hansılardır?) bağlı cavab hazırlanarkən şagirdlərin diqqəti daha əhəmiyyətli, ən zəruri fakt və nümunələrə yönəldilməlidir. Cavidin dramaturgiyası üçün kəskin həyatı konfliktlərin, dövrün çağırışlarından doğan, bu gün də öz aktuallığını saxlayan mövzuların, maraqlı insan surətlərinin səciyyəvi olduğu aydınlaşdırılmalıdır.

Müzakirə zamanı şagirdlər qeyd edirlər ki, H.Cavidin yaradıcılığı xəlqi, bəşəri və milli səciyyə daşıyır, əhatə etdiyi mövzular, problemlər baxımından geniş və rəngarəngdir. O, öz əsərlərində xalqın maariflənməsi, müasirləşməsi yolunda maneəyə çevrilən mürtəce qüvvələrə qarşı çıxır, bərabərliyi, sülhü, qadın azadlığını, millətlərin qardaşlığını tərənnüm edirdi. Ədib yaradıcılığında öz əsrinin qabaqcıl ideyalarını əks etdirir, ilk növbədə bəşərin fəlakətinə ədalətsiz ictimai quruluşun səbəb olması fikrini irəli sürürdü.

Humanist, işıqlı duyğular, nəcib amalla yaşayıb-yaradan H.Cavid «Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir» deyirdi. Bu qayə onun poema və dram əsərləri ilə yanaşı, təsirli fəlsəfi lirik şeirlərində də öz əksini tapmışdır. Sənətkarın «Qız məktəbində», «Çoban türküsü», «İlk bahar» kimi şeirləri nikbinliyi, xeyirxahlığı, insana məhəbbət ruhu, yüksək sənətkarlığı ilə seçilir.

Dərsin ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılma mərhələsində sənətkarın ədəbiyyat tariximizdə mövqeyi dəyərləndirilərək qeyd edilir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında mənzum faciənin ilk nümunəsini Hüseyn Cavid yaratmışdır. «Ana» əsəri, «Şeyx Sənan» faciəsi böyük müvəffəqiyyət qazanmış, onu dramaturq kimi şöhrətləndirmişdir. O, «Maral», «Şeyx Sənan», «İblis», «Uçurum», «Şeyda», «Afət», «Telli saz», «Peyğəmbər», «Topal Teymur», «Səyavuş», «Xəyyam» kimi mənzum və mənsur faciələrin, «Azər» poemasının müəllifidir. Tarixi mövzuda yazdığı faciələrdə H.Cavid Şərq tarixində baş vermiş hadisələrə, tarixi şəxsiyyətlərə

müraciət edir, cəsərətlə, uzaqgörənliklə türkçülük ideyalarını ön plana çəkır, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərləri təbliğ edirdi. H.Cavidin romantizm üslubunda yazdığı mənzum faciələri Azərbaycan səhnəsində böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı. «Şeyx Sənan», «İblis» faciələri H.Cavidin şah əsərləridir. Şair bu əsərləri ilə yaradıcılığının ən yüksək zirvəsinə qalxmışdır.

«Ana» dramında ədib insanın xislətindəki mənfi ehtıraslara, şərə qarşı duran qüvvə kimi mərhəmətli, şəfqətli Ana obrazını qoyur. Şair inanır ki, bəşəriyyət şər qüvvələrdən kin, nifrətin gücü ilə deyil, mərhəmətlə, insansevərliklə xilas ola bilər. Ana müəllifin həyatda xeyirin, insanpərvərliyin qələbəsinə inamını əks etdirən romantik bir obrazdır. Yeganə oğlunun ölümü də qəlbi nurla, məhəbbətlə vuran ananı qəddarlaşdırmır, öz pak amalından döndərə bilmir. Dramaturq bu romantik obraz vasitəsilə yer üzündə qan izini ağilla, insana məhəbbətlə, həyatın müqəddəsliyinə inamla kəsməyin mümkün olduğunu əks etdirir.

H.Cavid ədəbiyyatımıza yeni mövzular, ümumbəşəri səciyyəli, kəskin, həyati konfliktlər, parlaq, yaddaqalan, yüksək qayənin ifadəçisi olan obrazlar gətirmişdir. Ədibin yüksək ideya-bədii dəyərə malik dramaturgiyası, poeziyası milli və ümumbəşəri səciyyə daşıyır, humanist idealları, arzu və ümidləri əks etdirir. Dramatik əsərlərindəki fəal həyat mövqeyi tutan, haqq-ədalət uğrunda mübarizə aparan qəhrəmanları oxucular üçün daim bir örnək olmuş və olacaqdır.

Məşhur «İblis» faciəsi də ədibin humanist ideallarını əks etdirən dəyərli sənət nümunəsidir. Birinci cahan müharibəsinin törətdiyi faciələrin təsiri ilə yazılmış bu əsərdə simvolik İblis obrazı yaradılmışdır. İblis obrazı dünya ədəbiyyatı üçün yeni deyildir. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatı üçün yeni olan bu mövzunu H.Cavid böyük sənətkarlıqla qələmə alaraq ənənəvi mövzuya yeni çalarlar, cizgilər gətirərək, 20-ci əsrin İblisinin müdhiş obrazını yaratmışdır. Bu İblis dünyaya o vaxtadək görünməmiş müharibələr, kütləvi qırğınlar gətirən, zülm üzərində qurulmuş hakimiyyətin rəmzidir.

«İblis» faciəsinin öyrənilməsinə XI sinifdə 4 saat vaxt ayrılmışdır. Əsərin təhlili üzrə dərslərdə şagirdləri tədqiqatçılığa cəlb etmək, əlavə mənbələrlə işləmək bacarığını inkişaf etdirmək məqsədilə qruplar üzrə iş təşkil edilir. Kiçik qruplara ədəbiyyatşünaslıq materialından – Yaşar Qarayevin «Hüseyn Cavidin yaradıcılığı» məqaləsindən götürülmüş aşağıdakı müləhizələrə müstəqil araşdırma apararaq münasibət bildirmək, təqdimatlarda öz fikirlərini əsərdən və həyatdan nümunələr gətirməklə əsaslandırmaq tapşırığı verilir:

1. Arifin axtardığı nədir? Yenə də «nuri-həqiqət!» Əsrlərin və nəsillərin tapmadığı əzəli və əbədi hikmət: nə qalib gələcək? Kamal, yoxsa qüvvət? Bəşər dühası, ya şər? İblis, ya İnsan? Əsərdə hamı İblisi müqəssir bilir. Hər kəs tanımadığı, görmədiyi İblisə bol-bol lənət yağdırır. O zaman İblis göylərdən enib insanlar arasında görünür və «insanlığı təhqir edən», «duygusu», «varlığı sönük» həqiqi iblisləri insana nişan verir. İblis kimi məhv etmək, kimə lənətlər yağdırmaq lazım olduğunu göstərir, həm də gələrkən sübut üçün bir əlində «altun», bir

əlində «qurşun» gətirir.

2. İblisin «altun» və «qurşun» silahına humanist, asketizm' meyl edən Arif də məğlub olur. Deməli, insan insanlığını unutmuşdur, insanlığı onun yadına salmaq lazımdır. Cavid insanın qüsurlarını ən sərt boyalarla təsvir edir, onun bəşəri qürurunu silkələyir, özlərində şəri daşıyan bütün insanları insanlar arasından yox etmək haqqında düşünmək ehtiyacı doğurur. Ənənəvi rəmzi surət olan İblis bu məqsədə xidmət edir.

3. İblis mənfilik mücəssəməsidir, lakin mənfilikləri gizlətmək üçün lazım olan mənfə sifətlər – tərəddüd və yalançılıq, mütilik və ikiüzlülük onda yoxdur... Sonda insanlar yığışb bu şəxsi düşüncə sahibini öz aralarından qovurlar. Lakin bu hələ şərin insanlar arasından qovulması demək deyildir.

Kiçik qrupların təqdimatlarında və müzakirələrdə qeyd edilir ki, əsərdə İblis insanın daxilindəki, təbiətindəki mənfə ehtiraslar bəşəriyyəti məhv edə biləcək şəxsi qüvvə kimi təqdim edilir. Ədibin fikrincə, həyatdakı şəxsi, bəd əməllərin səbəbkarı insanın öz içində yaşayan, onun boğa bilmədiyi alçaq nəfs, tamahdır. İnsanlığın, xeyirxahlığın, mədəniyyətin düşməni olan İblis ayaq basdığı hər yərə ölüm, fəlakət gətirir, işıqlı arzuları, saf niyyətləri puç edir.

İnsanın cinayətə, qan tökməyə, yalana, hiyləyə uyması, şöhrətpərəstliyə, haram var-dövlətə can atması əfsanəvi İblisin deyil, çirkin ehtirasların quluna çevrilən insanın öz günahıdır. Təsədüfi deyil ki, şair əsərin sonunda «İblis kimdir?», «Xain olan insan kimdir?» deyil, «İblis nədir?!», «Xain olan insan nədir?» suallarını verməklə, diqqəti simvolik obraza deyil, məhz insanın şəxsi xislətinə, onu «qəhr edən», «məhv edən» bəlalara yönəldir.

İblisin monoloqundan göründüyü kimi, bu faciədə müəllifin niyyəti bəşəriyyətə faciələr gətirən müharibə yaradanları ifşa etməklə yanaşı, dünyadakı bütün şəxsi işlərin, xəyanətlərin, rəzalətlərin, ədalətsizliklərin mənbəyinin insanların şəxsi uymasında, altun və rəyasət düşkünlüyündə, öz ehtiraslarının quluna çevrilməsində olduğunu açıb göstərməkdir.

Müzakirə zamanı şagirdlər «Nə üçün əsərin əvvəlində öz həqiqətini axtaran, insanların bir-birinə zülm etməsinin səbəbini bilmək üçün Allaha müraciət edərək kömək diləyən Arifin harayına Allah yox, İblis gəlir?» sualı ətrafında da müzakirə aparırlar. Müəllim yönləndirici suallar vasitəsilə məktəblilərdə belə bir qənaət yaradır ki, Arif hələ səsinin haqqa, Tanrıya çatacaq səviyyədə mənəvi kamilliyə yüksəlməmişdir. Ona görə də onun harayına İblis gəlir.

«İblis» faciəsi üzrə dördüncü dərstdə («Təbiiq. Müzakirə. Yaradıcı iş» dərsi) dramaturqun «İblis» faciəsi və «Ana» dramının müqayisəsi üzrə iş aparılır. Şagirdlər «İblis» və «Ana» əsərlərini müqayisə edərək qeyd edirlər ki, böyük sənətkar insanlığın xilasını, bəşəriyyətin nicat yolunu humanizmdə, xeyirxahlıqda, yer üzündə zülmün, ədalətsizliyin, insan xislətində şərin kökünü kəsməkdə görürdü. Dramaturq «Ana» mənzum dramında insanın xislətindəki mənfə ehtiraslara, şəxsi qarşı Ana obrazını qoyur. Ana müəllifin həyatda xeyirin, insanpərvərliyin

qələbəsinə inamını əks etdirən romantik bir obrazdır. Yeganə oğlunun ölümü də qəlbi nurla, məhəbbətlə vuran ananı qəddarlaşdırmır, öz pak amalından döndərə bilmir.

Dərin ıztırab keçirən ana əsərin əvvəlində olduğı kimi, sonda da çıxış yolunu yerdə, insanlar arasında deyil, Allaha müraciətdə görür, fəryad çəkərək ondan səbr, dözümlə istəyir:

*Mərhəmət! Yarəb, mərhəmət, inayət!
Təhəmmül ver! Qalmamış məndə taqət...*

Səlma, onun oğlu Qanpolad, gəlını İsmət sakit, xoşbəxt ömür-gün sürməyə layıqdır. Lakin yaşadıkları mühitdə kimsəsiz, köməksiz olan bu insanlar daima təşviş və qorxu içində yaşayır. Dara düşənlərə hər an yardım əli uzatmağı hazır olan Səlmanın özü kömək axtarır, ümidini Allaha bağlayır. Dramaturq bu romantik obraz vasitəsilə yer üzündə qan izini ağılla, xeyirxahlıqla, insana məhəbbətlə, həyatın müqəddəsliyinə inamla kəsməyin mümkün olduğunu əks etdirir.

Cəmiyyətdə Orxanın və digər qatillərin təmsil etdiyi şərlə qüvvələr, dünyanın namərd qanunları çox zaman saf mənaəviyyatlı, xoşbəxtliyə layiq olanları bədbəxt edir, yaşamağı olanları, mərd insanları öldürür, namərdləri, vicdansızları isə yaşadır. Lakin xeyirlə şərin mübarizəsində ana öz yeganə oğlunu itirsə də, Qanpolad xain qüvvələrin əli ilə öldürülsə də, nəticə etibarilə insanpərvərliyi, xeyirxahlığı təmsil edən qüvvələr mənaəvi qələbə çalır.

Dramaturq xeyiri və şəri təmsil edən qüvvələrin taleyini təsvir etməklə oxucunu (təmaşaçıını) xeyirxahlığa səsləyir, yer üzündə qan izini mərhəmətlə, humanizmlə kəsməyin mümkün olduğuna inamını ifadə edir.

Dramda Murad şəri təmsil edən Orxanın düşünüb planlaşdırdığı cinayəti həyata keçirən obraz kimi diqqəti cəlb edir. Başqasının cinayət alətinə çevrilən, duyğusuz və daşqəlbli bir gənc olan Murad gec də olsa dərk edir ki, bağışlanmaz səhvə yol vermiş, heç bir təqsiri olmayan bir gəncin həyatına son qoymuşdur.

Muradın mənaəvi təmizlənməsində Səlma ananın xeyirxahlığı böyük rol oynayır. Murad etdiyi əməlin nəticəsini görəndə – oğlunu itirmiş Səlmanı tanıyanda dərin sarsıntı keçirir. Beləliklə, əsərin əvvəlində özünü sədiq dost sayan Murad öz canının hayına qalan miskin adama çevrilir. Səlma onu ölümdən xilas etdikdə Murad etdiyi cinayətin ağırlığını dərk edərək sarsılır, peşmançılıq hissi keçirir, hətta özünə qəsd etmək istəyir.

Məhz belə yanaşma – «İblis» və «Ana» əsərlərində qoyulmuş problemin həlli yollarının müqayisəsi şagirdlərə mütəfəkkirin aşağıdakı misralarının mahiyyətini dərindən dərk etməyə imkan verir:

*Kəssə hər kim təkülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer üzünü!*

Nəticə / Conclusion

Görkəmli ədibin yaradıcılığının, «Ana» mənzum dramı və «İblis» faciəsinin məktəb təhlili zamanı ədibin qaldırdığı ümumbəşəri problemlər müasir dövrlə əlaqələndirilməli, ədəbiyyatşünaslığımızın son nailiyyətləri və gənc nəslin mənəvi-estetik tərbiyəsi, onlara fəal həyat mövqeyi aşılması vəzifələri əsas götürülməlidir. Müəllimin istiqamətləndirici sualları əsasında ilkin nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılmasına vaxt ayrılır. Ədibin həyat yolu, şəxsiyyəti, lirik və epik poeziyasında, mənzum dramaturgiyasında milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin yüksək sənətkarlıqla canlandırıldığı barədə ümumi qənaət yaranır.

Hüseyn Cavidin bədii irsi ilə bağlı müxtəlif fikirlərin, əlavə mənbələrdən seçilmiş nümunələrin ədəbiyyat dərslərində geniş müzakirəsi nəticəsində şagirdlər qüdrətli sənətkarın şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında dərin biliklərə yiyələnirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abbasov Ə. (2019). Ana dili dərsləkləri necə olmalıdır? «Məktəbəqədər və İbtidai təhsil» jurnalı (Preschool and primary Education) Issue 3, p.p.16-19
2. Abbasov O. (2011). Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində təlim prinsiplərindən istifadə. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalı (Teaching of Azerbaijani Language and literature journal). Issue 4, p.27
3. Aslanov Y. (2007). Cavidin söz dünyası. Bakı, Elm.
4. Atilla İ. (1982). Cavid xatırlarkən. Bakı, Yazıçı.
5. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafına dair Dövlət Strategiyası. (2013). «Azərbaycan müəllimi», №41.
6. Babaxanlı G. (2010). Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid. Bakı, Çarşıoğlu.
7. Cavid H. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çarşıoğlu.
8. Cavid H. (2005). Əsərləri. V cild. I cild. Bakı, Lider.
9. Elçin. (1984). «Fikrin karvanı» məqaləsi. «Fikrin karvanı» kitabında. Bakı, Yazıçı.
10. Həbibbəyli İ., Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. (2018). Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslik. Bakı. Bakınəşr, 208 s.
11. Həsənov B., Əliyev S., Mustafayeva A. (2018). Ədəbiyyat. XI sinif. Müəllim üçün metodiki vəsait. Bakı. Bakınəşr, 208 s.
12. Hüseynov R. (1988). Vaxtdan uca. Bakı, İşıq.
13. Krouford A., Vendi Soul E., Metyu S., Makinster C. (2012). Düşünən sinif üçün öyrətmə və öyrənmə üsulları. Bakı, Müasir Təhsil və Tədrisə Yardım Mərkəzi.
14. Məmmədli Q. (1982). «Cavid ömrü boyu» həyat və yaradıcılıq salnaməsi. Bakı, Yazıçı.
15. Maharramova Sh. (2016). Well-know teacher F.Kocharli and school textbooks. Azerbaijan Journal of Educational Studies, pp.69-73
16. Boqdanovoy O., Maranchmana V. (1995). Metodika prepodavaniya literaturi. Moskva. Prosveshenie, 288 s.